

Dr hab. Krystyna Pieniążek-Marković, prof. UAM

Poznań, 18 września 2023 roku

Instytut Filologii Słowiańskiej

Wydział Filologii Polskiej i Klasycznej

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Ivany Dizdar

(Re)konstrukcija identiteta na hrvatsko-hercegovačkom pograničju – književne naracije u razdoblju 1878. – 1991., Katowice 2023, s. 289

Rozprawa doktorska mgr Ivany Dizdar, napisana pod kierunkiem prof. dra hab. Lecha Miodyńskiego jest przykładem badań wypełniających luki, penetrujących obszary, które dotąd nie stanowiły przedmiotu naukowego zainteresowania. Obejmując wybrane pole badawczym spojrzeniem, Autorka uruchamia różnorodne perspektywy oglądu, jednak jej opcją wyjściową jest nowy regionalizm, geografia kulturowa, interdyscyplinarne badania nad przestrzenią oraz tradycyjne instrumentarium historycznoliteracko-komparatystyczne. Zainteresowanie naukowe chorwacko-hercegowińskim pograniczem łączy z perspektywą osobistą, własnym doświadczeniem zamieszkiwania danego terytorium, co nadaje rozprawie ton nieco intymny, jednak na podkreślenie zasługuje fakt wyjątkowo subtelnej obecności perspektywy autobiograficznej, natomiast zażyłość z miejscem/regionem połączona z badawczym obiektywizmem owocuje głębią spojrzenia i zrozumienia badanego materiału.

W jednym ze swoich artykułów (przywołanym w rozprawie) piszę o konieczności zintensyfikowania (o możliwych zyskach z tego wynikających) kroatystycznych badań literaturoznawczych w duchu nowego regionalizmu czy geopoetyki. Niezwykle zróżnicowana regionalnie Chorwacja jest niemal wymarzonym terytorium do rozwoju naukowych penetracji w obrębie strategii interpretacyjnych i pojęć inspirowanych tzw. zwrotem przestrzennym. Nie sugeruję całkowitej ich nieobecności oraz znajduję uzasadnienie ostrożności w podejmowaniu naukowej refleksji regionalnej w poszczególnych okresach historyczno-politycznych, ale równocześnie twierdzę, że mamy do czynienia z niewykorzystanym potencjałem, że przesłedzenie jak przestrzeń/miejsce/region „pracuje” w tekstach oraz czy i jak (to znacznie poważniejsze wyzwanie) teksty „pracują” w przestrzeni, czy i jak literatura na opisywaną przestrzeń oddziałuje – to ciągle zadanie do podjęcia. Dzieje Chorwacji (także Hercegowiny, również będącej przedmiotem uwagi w ocenianej rozprawie), kraju, który za Magdaleną

Dąbrowicz nazwać można „ziemią przechodów”, w wyjątkowy sposób sprzyjają rozwojowi takich badań i Ivana Dizdar właśnie je realizuje. Tym, co uważam za najcenniejsze w propozycjach szeroko pojmowanego zwrotu przestrzennego czy geografii kulturowej/humanistycznej jest odejście od prostego wyszukania (wypisania, wynotowania) wątków regionalnych obecnych w konkretnych utworach na rzecz analizy wielorakiego przenikania tekstu i przestrzeni (z jej historią, kulturą, cywilizacją, mieszkańcem, duchowością, mentalnością, językiem itd.), innymi słowy: świata i człowieka, przenikania, którego rezultatem i świadectwem jest tekst literacki. Rozprawa Ivany Dizdar jest doskonałym przykładem dużego znaczenia tego typu refleksji dla chorwackiego kanonu kulturowego i narodowego.

W zakresie metodologii wywodzącej się z tego nurtu Autorka sięga do klasyków (Yi Fu-Tuan, Michel Foucault, Edward Soja, Edward Relph oraz do prac chorwackich i polskich badaczy wpisujących się w badania z zakresu zwrotu przestrzennego: Vinka Brešicia, Sanjina Sorela, Pavla Pavličicia, Leszka Małczaka, Anny Boguskiej), nie wyzyskuje przy tym zbyt szerokiej palety innych pokrewnych ofert interpretacji tekstów, nie sięga po geopoetykę (Kennetha White’a czy Elżbiety Rybickiej), auto/bio/geo/grafie, krajobraz kulturowy, miejsca autobiograficzne (Małgorzata Czermińska), miejsca wyobrażone, geografie sensoryczną, topografie emotywną i in. Czyni to zapewne z rozmysłem, gdyż cel jej rozprawy kieruje także ku innym refleksjom i metodologiom. Zresztą i badania regionalne „wymuszają” uruchomienie innych perspektyw: postkolonialnej, pamięciologicznej (*memory studies*), tożsamościowej (w zakresie identyfikacji jednostkowej i zbiorowej, włączając zagadnienia etnosu i nacji/narodu), a w przypadku omawianej pracy także socjologicznej a nawet psychologicznej. Autorka odwołuje się do nich, sięga po właściwe koncepcje teoretyczne i fundamenty metodologiczne oraz trafnie je stosuje w badaniach nad chorwacko-hercegowińskim pograniczem.

Zdefiniowania wymagał również sam termin pogranicza. Autorka dba o precyzję wywodu co powoduje, że stosowane w rozprawie terminy są dookreślone, ich rozumienie jest wyjaśnione. Doprecyzowania wymagałby natomiast sam tytuł rozprawy, która swoim zainteresowaniem nie obejmuje całego chorwacko-hercegowińskiego pogranicza, a jedynie jego wybrany odcinek. Najprostszym rozwiązaniem byłoby zapewne wprowadzenie podtytułu lub zamiana określenia *hrvatsko-hercegovačko* na *imotsko-hercegovačko*. Dobrze byłoby również uzasadnić wybór tego węższego obszaru badań, nasuwają się bowiem pytania o jego specyfikę i kryterium wyodrębnienia z większej całości.

Mimo że region wybrany do badań zajmuje niewiele miejsca na mapie geograficznej, Autorka zebrała do analizy imponującą ilość materiału literackiego i piśmienniczego, analizuje utwory poetyckie, prozatorskie i (w najmniejszym stopniu) dramaty, ale także teksty publicystyczne i tzw. okołoliterackie – pamiętniki, eseje, pamflety, relacje podróżnicze (z wyłączeniem podróżopisarstwa z ram literatury można polemizować). Artystyczna i estetyczna wartość literatury podmiotowej jest różna, co jednak nie wpływa na znaczenie omawianych tekstów dla prowadzonych badań. W rozprawie analizowane są dzieła ponad trzydziestu twórców, oczywiście spośród nich tylko te utwory, które pozostają w ścisłym związku z celem badań. Ich autorami są klasycy, np. Antun Branko Šimić, Tin Ujević, autorzy nie zawsze identyfikowani z literaturą chorwacką (Petar Gudelj, Veselko Koroman, Ivan Raos), jak i pisarze mało znani, znani w wąskim kręgu lub zupełnie nieznani. Tworząc pierwszą monografię literatury wybranego obszaru Ivana Dizdar (1) wydobywa z zapomnienia, (2) przypomina o lokalnym zakorzenieniu, (3) wskazuje (nieoczywiste) związki z będącą przedmiotem uwagi lokalnością (np. Mak Dizdar).

Nie umniejszając wartości fragmentów poświęconych klasykom (bo po prostu sporo już o nich napisano i trudno w tak zaprojektowanej rozprawie na głęboką analizę wiodącą do odkrywczych rozpoznań), za szczególnie cenne uważam podrozdziały poświęcone tzw. „małym” czy mniej znanym twórcom, autorom tekstów o mniejszej wartości estetycznej, nieobecnych w antologiach, wyborach, wśród pisarzy tworzących kanon oraz pisarzom przemilczanym, niejednokrotnie, skazanym na obywatelskie i polityczne nieistnienie, co – w omawianych tu przypadkach – wynika z określonej polityki reżimów, faszystowskiego i komunistycznego. Mam nawet wrażenie, że akcent położony jest na narracje nieznane, przemilczane, zakazane. Ale oczywiście pełny obraz regionu i jego tożsamości wyłania się z wzajemnego dopełniania się twórczości „wielkich” i „małych”, wobec których, za Ivanem Boškovićem, Doktorantka stosuje termin *usputnici*. Interdyscyplinarne podejście oraz świadomość Autorki jak duże znaczenie dla kompleksu problematyki tożsamościowej ma kontekst historyczny, polityczny, administracyjny powodują, że rozprawa jest rodzajem opowieści o dziejach regionu i to zarówno o reprezentacji dziejów w analizowanych tekstach (a zatem literackim obrazie historii), jak i w przywoływanych pozaliterackich faktach. Autorka dba o precyzję, nie zakłada, że wydarzenia historyczne są powszechnie znane, ułatwia czytelnikowi lekturę uzupełniając główny tok wypowiedzi licznymi przypisami o charakterze historycznym, historyczno-literackim, biograficznym. Choć osobiście wolę, kiedy jak najwięcej informacji zawartych jest w tekście głównym, co wpływa na płynność lektury.

Przy okazji na podkreślenie zasługuje rozległy spis literatury przedmiotowej, którą Autorka trafnie dobrała i umiejętnie wykorzystała.

Ramy czasowe rozprawy wyznaczają dwa kluczowe wydarzenia pozaliterackie, mające jednak fundamentalny wpływ na kształt narracji literackich: okupacja Bośni i Hercegowiny przez Austro-Węgry w 1878 roku oraz wybuch wojny w 1991 roku i rozpad Jugosławii. Praca podzielona jest na trzy zasadnicze części, poświęcone trzem okresom 1) od 1878 roku do pierwszej wojny światowej: *Fenomen granice: od Požarevačkog mira do Prvoga svjetskoga rata*, 2) okres wojny oraz międzywojenny: *(Među)ratno razdoblje: između utilitarizma, ekspresije i mimeze* 3) współczesność (od początku drugiej wojny światowej do 1991): *Suvremeno doba: promjene paradigmi u kanonskoj književnosti i njihov odraz u odabranim književnim tekstovima*. Podział na trzy okresy badawcze nie pokrywa się z ilością rozdziałów, których jest w pracy znacznie więcej. W związku z tym, że każda pozycja spisu treści jest objęta numeracją ciągłą (wstęp, podsumowania) odrębność rozdziałów i podrozdziałów nie jest przejrzysta, ale to nieistotna uwaga na marginesie.

Okresy badawcze (trzy główne części pracy) zostały podzielone na rozdziały i podrozdziały. Kryterium ich wyodrębnienia stanowią zespoły tematyczne. Przykładowo, dla pierwszego okresu badawczego są to: *Sloga i bunt: književne i političke naracije svećeničkoga sloja inteligencije* – w ramach tego rozdziału (kręgu tematycznego) omawiana jest twórczość duchownych Ivo Prodana, Josipa Vergilija Pericia, Rajmunda Rudeža, Klimenta Bušicia, Iliji Ujevicia, zasadzających tożsamość na fundamentach zgody, buntu, solidarności i posłuszeństwa; *Autentična mjesta i uvod u regionalne naracije* – tu w podrozdziale *Imotski i Hercegovina kao predstraža Dalmacije* przedmiotem analizy są ponownie teksty Josipa Pericia, ale uwaga skoncentrowana jest na tych, które wypełniają chorwackie toponimy, oraz Iliji Ujevicia. Tym razem analizowane są podrózpisy Ujevicia, w których przemawia świadomość jedności Wschodu, Zachodu, Północy i Południa (zwłaszcza zaś wyraźne poczucie przynależności do wspólnego kręgu narodowego i kulturowego); *Identitet kao sklisko tlo: između regionalnoga, vjerskoga, nacionalnoga i državnoga* – tytuł tego rozdziału zdradza, że Autorka zdaje sobie sprawę po jak niepewnym gruncie kroczy, jak niejednoznaczne i złożone są procesy identyfikacyjne, zwłaszcza na terenach pogranicza. W następnej części mowa będzie m. in. o A.B. Šimiciu, który oczywiście wprowadził Hercegowinę do swojej poezji, działał w Zagrzebiu, traktowany jest jako przedstawiciel obu literatur, chorwackiej i bośniacko-hercegowińskiej, ale równocześnie deklarował: „Balkanci smo; narod mlad i koji je tek protro oči iza barbarskog snevanja” (*Namesto svih programa*).

W tym rozdziale przedmiotem uwagi są wypowiedzi Martina Mikulicia, Josipa Pericia, Ivana Aziza Milićevicia, Osmana Nuri Hadžicia, Iliji Ujevicia, Klementa Bušicia, Nikoli Buconjicia i in. Pierwszy z podrozdziałów zajmuje się (5.1) nowymi mitologiami w narracjach: mitem – rozumianym zgodnie z propozycją Milivoja Solara, Rolanda Barthesa, Emila Durkheima – (5.1.2) o zgodzie i jedności, (5.1.3) duszy narodu (nacji? ludu? – termin *narod* jest niejednoznaczny), (5.1.4) o wzorowym życiu, (5.1.5) (wielko)chorwackości. (Na marginesie zastanawiam się, czy rzeczywiście chodzi o mit, może po prostu o wzorce, obrazy, wyobrażenia ... ?) Rozdział ten zawiera także podrozdziały analizujące (5.2) narracje pozostające pod wpływem tradycji i historii oraz (5.3) antytradycjonalizm „opowiadającej Hercegowiny”. Przykład podziału pierwszej części na jednostki badawcze pokazuje, że autorka dąży do problemowego ujęcia materiału i jeśli tylko to możliwe oddala się od rozwiązania polegającego na oddzielnej prezentacji twórczości poszczególnych autorów.

Rozprawa jest przede wszystkim opowieścią o narracjach literackich i pozaliterackich, jest jednak więcej niż opowieścią o literaturze – opowieścią o regionie, jego dziejach, przełomowych momentach, tożsamości, fundamentach, z których wyrasta „duch” obszaru i które kształtują mentalność mieszkańców, ale rozprawa mówi także o stereotypizacji, upolitycznieniu, ideologizacji, mityzacji, marginalizacji i in. – trudno tu wymieniać wszystkie poruszone kwestie.

Przedmiotem uwagi są teksty „chorwackich pisarzy, którzy tworzyli w języku chorwackim, a poprzez swoje pochodzenie i/lub twórczość związani byli z pogranicznym regionem chorwacko-hercegowińskim, ze szczególnym uwzględnieniem mikroregionów – obszaru tzw. Bekiji oraz granicy Imotskiej Krajiny i zachodniej Hercegowiny” (s. 284) – pisze Autorka. Jeszcze w pierwszej połowie dziewiętnastego wieku język, którym posługiwano się w Bośni, nazywany był najczęściej boszniackim (czasem boszniackim), tak jest np. w tekstach franciszkanów Grgo Marticia i Ivana Frano Jukicia. Może zatem należałoby doprecyzować w rozprawie tę kwestię. Kiedy ukształtowała się świadomość przynależności do chorwackiej etni, a następnie świadomość narodowa/nacjonalna, od kiedy pojawiają się deklaracje chorwackiej tożsamości, kiedy język zaczęto nazywać chorwackim? Stawiam te pytania z ciekawości, gdyż z moich badań nad podróżopisarstwem (także Marticia i Jukicia oraz Chorwatów podróżujących do Bośni) obejmujących lata 1839–1860 wynika, że wobec katolików nie stosowano etnonimu Chorwat, posługiwano się określeniami *kršćani*, *Madžari*, *šokci*, *ljudi rimskoga zakona*, nie mówiąc już o nazywaniu języka chorwackim. Jukić podaje ciekawy przykład *šokców* noszących czapki o nazwie *hrvatka* i twierdzących, że

nie wiedzą kim są Chorwaci (*Putovanje po Bosni 1943.*). Wyjątkiem jest zastosowanie określenia *Hrvaćanin* wobec grupy napływowej z Dalmacji, która miała przybyć na teren imperium osmańskiego zaledwie 15 lat wcześniej z pogranicza zachodniej Hercegowiny (Ljubuški) oraz Imotskiej Krajiny (Vrgorac) (*Putovanje po Bosni 1942.*). Tutaj jeszcze jedna refleksja związana z tytułem i zawartością pracy: ponieważ Autorka zajmuje się badaniem narracji chorwackich, patrzy z kroatocentrycznej perspektywy, może w tytule należałoby dodać o jaką tożsamość chodzi, proponowałabym *(Re)konstrukcija hrvatskog identiteta*. Autorki nie zajmują przecież narracje o tożsamości serbskiej, bośniackiej/boszniackiej, bośniacko-hercegowińskiej – i o nich oczywiście mowa, ale tylko w przypadku podwójnej przynależności.

Niezależnie od dość kategorycznie brzmiącej deklaracji (zacytowanej w poprzednim akapicie) mgr Ivana Dizdar zajmuje się także dorobkiem autorów wymykających się jednoznacznej narodowej klasyfikacji, przypomina o nieadekwatności czy niewystarczalności podziałów według klucza narodowego (by użyć niesławnej kategorii: czystości narodowej). Sztandarowymi przykładami są tu Ivo Andrić, Miljenko Jergović czy Meša Selimović, wobec których stosowane są – jak przypomina – różnorodne terminy: *otpadnici* (Nebojša Lujanović), *izmješteni pisci* (Lujanović, Boris Švorc), *nesvrstani pisci* (Šeherezada Džafić). Autorka nie zajmuje się twórczością Andrića, Jergovicia czy Selimovicia, ale obejmuje swoim zainteresowaniem naukowym także pisarzy luźno związanych z regionem, nie tylko tych, których łączy z analizowanym obszarem miejsce zamieszkania lub urodzenia.

Doktorantka nie przeprowadza szczegółowej analizy dorobku wybranych autorów, ani nawet wnikliwej wielostronnej analizy wybranych utworów, koncentruje się – co zrozumiałe – na wątkach związanych z tematem pracy, trafnie je wskazuje i interpretuje, dążąc przy tym do komparatystycznych ujęć zarówno w ramach wybranego okresu, jak i w dużych ramach ponad stulecia, w synchronii i diachronii. Kiedy wymaga tego konkretny przykład, sięga do twórczości autorów innych narodowości (np. krąg pisarzy związanych z mostarskim czasopiśmie „Zora” i serbskim poetą Aleksą Šanticiem). W przypadku wielu pisarzy niezbędne było także opisanie relacji z kręgami kulturalno-literackimi w Zagrzebiu, Belgradzie, Sarajewie.

Wybrany do oglądu region obejmujący tereny dzisiejszej Chorwacji oraz Bośni i Hercegowiny jest doskonałym materiałem do ilustracji skomplikowanych losów ziem chorwackich, ich wielowiekowej podległości i zależności, ale także różnorodności wynikającej z otwartości na wpływy, z czerpania z wciąż nowych centrów, z wzajemnego

przenikania się kultur. Jest to także przestrzeń pokazująca nienaturalność pewnych granic, sztuczność podziałów, które skutkują marginalizowaniem, a nawet wykluczeniem czy zapomnieniem. Granica, o której tu mowa została ustanowiona dopiero po pokoju w Pożarevacu w 1718 roku, przebiega przez tzw. Pole Imotskie (Imotsko-bekijskie). Część bekijska (Bekija) została wówczas włączona do terytorium osmańskiego, oderwana od ziem, nad którymi władzę sprawowała Wenecja, czyli od śródziemnomorskich i katolickich źródeł. (Ten fakt historyczny sprawi, że przestrzeń Hercegowiny zostanie na zawsze nacechowana splotem kulturowych i cywilizacyjnych atrybutów Śródziemnomorza i Orientu). W przywołanych i analizowanych w rozprawie tekstach odzwierciedla się świadomość wspólnoty ponad granicą czy pomimo niej. Autorka bada tym samym ewentualny wpływ literatury na podtrzymanie i rozwój świadomości o jedności regionu i zamieszkującej go zbiorowości.

We wstępie mgr Ivana Dizdar deklaruje, że podstawową hipotezą było założenie, otwartości literatury chorwackiej na różnorodne wpływy oraz że rozwijała się i nadal rozwija także poza granicami dzisiejszej Republiki. Przeprowadzone badania wiodą do potwierdzenia tej hipotezy na przykładzie mikroregionu dalmatyńsko-hercegowińskiego pogranicza. Ta hipoteza, wielokrotnie potwierdzana w różnorodnych badaniach, wydaje się dzisiaj oczywistością nie wymagającą dodatkowych badań. W moim odczuciu znacznie większym zyskiem ze skrupulatnie przeprowadzonych analiz jest prezentacja obrazu regionu wpisanego w literackie narracje i obudowanego szerokimi kontekstami. Autorka nie stosuje tego terminu, jednak w istocie rekonstruuje *kulturowy krajobraz* regionu na przestrzeni ponad stulecia. Kreśli jego fundamenty i zmienne, czasowe i jednostkowe zniuansowania, zaprasza na scenę głównych aktorów tego historycznoliterackiego spektaklu, który ogląda się z wielkim zainteresowaniem. Dziękuję za zaproszenie mnie do oceny rozprawy, bo dała mi ona możliwość poszerzenia wiedzy.

Konkludując: przedłożona do oceny rozprawa doktorska magister Ivany Dizdar pt. *(Re)konstrukcija identiteta na hrvatsko-hercegovačkom pograničju – književne naracije u razdoblju 1878. – 1991.* jest wartościową i oryginalną pracą naukową, dowodzi samodzielności badawczej Autorki, spełnia wymogi stawiane rozprawom doktorskim i powinna zostać dopuszczona do dalszych etapów przewodu doktorskiego oraz publicznej nad nią dyskusji. Zachęcam także do opublikowania wyników badań w formie monografii.

Krystyna Pieniążek-Marković

K. Pieniążek-Marković